

ALTARUL VECHII BISERICI DIN OLTEȚ, ȚARA FĂGĂRAȘULUI (SECOLUL AL XVIII-LEA)

Aurel DRAGNE¹

L'AUTEL DE L'ANCIENNE ÉGLISE D'OLTEȚ, LE PAYS DE FĂGĂRAȘ (XVIIIe SIÈCLE)

RÉSUMÉ

L'autel qui se trouve dans le cimetière du village d'Olteț, dans le Pays de Făgăraș, faisait partie d'une ancienne église, qui combinait les deux traditions constructives locales, le bois et la maçonnerie. Elle fut démolie en 1888, après que la communauté eut édifié une nouvelle église. Le parement des murs conserve encore le décor pictural réalisé entre la fin du XVIIIe siècle et le commencement du XIXe siècle. L'enquête archéologique a révélé que le plan de l'ancienne église était composé, au moins dans une première phase de construction, d'une nef rectangulaire allongée, se terminant vers l'est par une abside polygonale ouverte sur cinq côtés. Corrélant ce fait avec les données documentaires dont nous disposons, on peut dater l'église au milieu du XVIIIe siècle au plus tard. L'analyse stylistique et iconographique a fourni des indices importants sur la méthode de construction des édifices culturels de cette période.

Mots-clés: Făgăraș, église, architecture ecclésiastique, iconographie, enquête archéologique.

Schimbarea în *Olteț* a denumirii vechiului *Beșimbac* este de dată recentă, localitatea fiind consemnată cu noul nume la începutul secolului XX². Vechea denumire, derivată din germanul *Bessenbach* (*Pârâul bissenilor/pecenegilor*) evocă conviețuirea dintre pecenegi și populația românească în decursul veacurilor XI-XIII. Ea relevă vechimea considerabilă a așezării, în pofida faptului că localitatea este consemnată documentar relativ târziu, abia în prima jumătate a secolului al XVI-lea³.

Satul s-a constituit pe cursul inferior al Văii Drăgușului, la confluența dintre câmpia de acumulare piemontană și lunca inundabilă a Oltului. Vechea biserică a fost zidită pe un promontoriu orientat E-V, ce-i oferă perspectivă asupra împrejurimilor⁴

¹ Muzeograf, doctor în istorie, Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”, Făgăraș; e-mail: aureldragne@yahoo.com.

² Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, Ediția a II-a, București, Editura Academiei RSR, 1968, p. 15.

³ Antal Lukács, *Țara Făgărașului în Evul Mediu secolele XIII-XVI*, București, Editura Enciclopedică, 1999, p. 57. Boierii satului, consemnați cu consecvență în scaunele de judecată din secolul al XVI-lea, dovedesc importanța și însemnătatea acestor familii.

⁴ În partea dinspre răsărit, povârnișul e mai lin, pe aici fiind accesul către biserică și cimitir. Înspre celelalte laturi este abrupt, cu o accentuată cădere de pantă, îndeosebi către miază-noapte. O secțiune arheologică menită să investigheze stratigrafia ar fi binevenită. Cu prilejul

(Fig. 1). Datarea lăcașului la mijloc de secol XVIII, ba chiar mai devreme, este posibilă, dacă informația documentară oferită de urbaniul satului de la 1772, preluată și de sursele istoriografice mai vechi, face într-adevăr referire la acest edificiu. Potrivit acestuia, biserica din Beșimbac, pe atunci ortodoxă, fusese clădită cu cheltuiala unui anume iobag Costea⁵.

La poalele dealului, înspre răsărit, se înalță semeț o mai nouă biserică al cărei turn clopotniță, aidoma vechiului edificiu de pe culme, domină vrednica așezare⁶.

La sfârșitul secolului al XIX-lea, comunitatea a luat decizia de a demola o parte din biserica veche. Un graffiti, încă vizibil pe catapeteasma de zid, relatează: „în 1888 sau strica(tu) Biserica acéasta”. Materialele rezultate din demantelarea navei au fost reutilizate în zidirea unui nou edificiu școlar, ce a înlocuit o clădire slabă din lemn⁷.

Altarul, loc al ceremonialului liturgic de cea mai înaltă însemnătate, a fost însă păstrat. Ulterior, i-a fost adosată o modestă încăpere de plan rectangular, rea-

recentelor cercetări arheologice de la biserica din Viștea de Jos, edificiu plasat la rândul său pe coasta unui grui ceva mai mic, parte a terasei de contact cu lunca Oltului, s-a evidențiat prezența unui fragment ceramic preistoric, alături de mici resturi carbonizate. Acesta a fost identificat în caseta deschisă în perimetrul absidei, la nivelul stratigrafic ce suprapune pietrișul steril, pe care stă talpa fundației edificiului de la cumpăna secolelor XV-XVI. Nu este exclus ca aceste terase, situate în proximitatea luncii Oltului, să ofere în viitor indiciile unei locuiri mai vechi. Ca și în cazul Viștei de Jos, probabil și la Beșimbac biserica și cimitirul împreună au constituit nucleul așezării medievale. Extinderea celor două localități de-a lungul șoselei principale, respectiv DN1, aparține modernității (Mulțumim în mod deosebit doamnei dr. Daniela Marcu Istrate, arheolog, CS I, Institutul de arheologie „V. Pârvan”, București, coordonator al șantierului arheologic de la biserica unită din Viștea de Jos, campania 2022, pentru amabilitate, disponibilitate și acordul de a folosi unele date furnizate de cercetarea de la Viștea, edificatoare în studiul de față (vezi și nota 7).

⁵ Ștefan Meteș, *Situația economică a românilor din Țara Făgărașului*, vol. I, Cluj, 1935, p. XXIII; Valeriu Literat, *Biserici Vechi Românești din Țara Oltului*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1996, p. 78. Nu putem cunoaște cu certitudine în ce măsură cărțile liturgice și obiectele de ritual consemnate de Nicolae Iorga au legătură doar cu acest edificiu sau pot fi corelate cu existența unei biserici mai vechi. Între acestea consemnăm anaformița datată 1659, o icoană pictată pe seama bisericii la 1708 de Matei zugrav, un clopot de la 1718, altul de la 1770 (*Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșeni*, vol. II, București, 1906, p. 54-55).

⁶ Adaptat nevoilor unei comunități vădit mai numeroase la cumpăna secolelor XIX-XX, noul lăcaș de cult ar fi fost ridicat la anul 1897, conform datării oferite de Constantin Stan în lucrarea *Școala poporană din Făgăraș și depe Târnave*, vol. I, *Făgărașul*, Sibiu, 1928, p. 156. Cronologia șematismelor Bisericii unite este, considerăm, mai precisă: la 1900, parohia unită deține „Biserică de piatră din an.[ul] 1880 în onoarea s.[fântului] Nicolae. Casă par.[ohială] nu este. Matr.[icolă] are de la an.[ul] 1833. Școla de piatră din an.[ul] 1888” (cf. *Șematismul veneratului cler al Archidiecesei Metropolitane Greco-Catolice Române de Alba-Iulia și Făgăraș*, Blaj, Tipografia Seminarului Archidieceșan, 1900, p. 625).

⁷ C. Stan, *op. cit.*, p. 156. În relație cu informația oferită de șematisme (a se vedea nota de mai sus), e evident că demolarea bisericii de piatră din deal a fost ulterioară ridicării noului edificiu bisericesc, la 1880. Considerăm oportună observația editorului lucrării *Biserici vechi românești din Țara Oltului* că „Sacrificiul bisericii pentru școală e, în Ardeal, o evocare generală, care are variante proprii de la sat la sat” (V. Literat, *op.cit.*, p. 78, notă explicativă sub asterisc).

lizată din scânduri, prinse vertical pe o structură din grinzi. Lățimea încăperii anexe, ca de altfel și a exteriorului altarului de zid, pe care îl continuă, este de aproximativ 4,6 m. În lungime, structura de lemn măsoară doar 2,7 m. Lumina pătrunde în anexă prin intermediul a două deschideri, cu funcțiunea de fereastră, aflate în peretele vestitic. Ușa, plasată în colțul sud-vestic al incintei, e prevăzută cu feronerie manufacturată, caracteristică sfârșitului de secol XIX. Noul ansamblu, astfel constituit, a fost acoperit cu un inexpressiv acoperiș în patru ape, menit să protejeze îndeosebi partea conservată din edificiul de zid. O vreme a avut destinație de capelă funerară, în jurul bisericii fiind situat, încă din vechime, cimitirul satului (Fig. 2, 3, 4).

De plan poligonal, în cinci laturi, altarul se încadrează în tipologia specifică absidelor bisericilor de zid fâgărășene⁸. La realizarea fundației s-a folosit exclusiv piatra. În elevația zidurilor, preponderentă este cărămida. Nivelarea părții superioare a fundației s-a realizat cu lespezi de piatră. O parte dintre acestea, îndeosebi gresiile de natură sedimentară, ar putea proveni din terasele sudice ale Podișului Hârtibaci, de la o carieră deschisă în dreapta Oltului. E posibil însă ca unele dintre lespezi să fi făcut parte din structura unui edificiu mai vechi, ce a precedat biserica de secol XVIII. Stă mărturie în acest sens numărul însemnat de piese, ce prezintă semne ale unei minime prelucrări. Lățimea fundației este de aproximativ 0,55-0,58 m.

Cărămida este bine arsă, având dimensiunile de aproximativ 26x14x4 cm. Peretele absidei, măsurat în dreptul ferestrei răsăritene, are grosimea de 0,44 m, fiind realizat în sistemul obișnuit de o cărămidă și jumătate. Elevația zidului de cărămidă prezintă o retragere semnificativă, pe alocuri de 7-8 cm, în raport cu deschiderea șanțului de fundare. Decroșul e vizibil în exterior, la înălțimea de aproximativ 0,20 m față de nivelul actual de călcare. Elevația zidului, măsurată în dreptul laturii răsăritene

⁸ Absida decroșată, de traseu poligonal, atât la exterior cât și în interior, constituie continuarea unei tradiții constructive locale, de factură gotică (Nicolae Sabău, *Postfață la V. Literat, op. cit.*, p. 250). Cea mai veche structură de acest tip în spațiul fâgărășean aparține bisericii mănăstirești de la Șinca Nouă, Trestioara, edificiu datat arheologic în prima jumătate a secolului al XVII-lea (A. Lukács, A. Dragne, *Cercetările arheologice de la Mănăstirea Trestioara din Șinca Nouă*, în „Acta Terrae Fogarasiensis”, IV, 2015, p. 213-227). Un alt monument reprezentativ este Biserica *Sfântul Nicolae* din Săsciori, ce aparține tot secolului al XVII-lea. Aici, sistemul de boltire al absidei altarului surprinde tranziția de la boltă gotică pe încrucișare de ogive, cu penetrații convergente, la boltă semicilindrică cu penetrații, adaptată planului poligonal (Eugenia Greceanu, *Țara Făgărașului – zonă de radiație a arhitecturii de la Sud de Carpați*, în „Buletinul Monumentelor Istorice”, nr. 2/1970, p. 35; Ioana Cristache-Panait, Eugenia Greceanu, *Biserici românești din Țara Făgărașului*, în „Mitropolia Ardealului”, nr. 7-8, 1971, p. 578). Influențele arhitecturii muntene în spațiul fâgărășean sunt evidente în tipul absidei decroșate, de traseu poligonal la exterior, dar semicircular la interior. Cel mai vechi altar de acest tip în spațiul fâgărășean aparține bisericii *Sfinții Arhangheli* din Viștea de Jos, edificiu datat la cumpăna dintre secolele XV-XVI. Cele două tipologii au coexistat, fiind specifice majorității absidelor bisericilor de zid din arealul fâgărășean. Absida decroșată cu patru laturi, cu muchea în ax, constituie o particularitate planimetrică preluată în construcția bisericilor de zid fâgărășene sub influența bisericilor de lemn. Acestei tipologii îi aparțin doar două edificii de zid – Biserica *Cuvioasa Paraschiva* din Comăna de Jos (secolul al XVII-lea) și *Adormirea Maicii Domnului* din Comăna de Sus (cu o primă fază de construcție aparținătoare secolului al XVII-lea, sistem de boltire specific secolului al XVIII-lea).

a absidei, la exterior, este de 2,5 m. Peretele, zidit îngrijit, în asize regulate, conservă resturi ale unui parament mai vechi. Acesta nu poate fi ulterior primului sfert al secolului al XIX-lea, dacă acceptăm contemporaneitatea decorului pictural exterior cu ansamblul iconografic din interiorul absidei și pictura iconostasului. Parte din frescele exterioare ale altarului sunt grupate într-un registru, poziționat inițial sub cornișa suprimată la 1888 (Fig. 5). Aici sunt redați, în medalion, cu o mare probabilitate, cei doisprezece Apostoli. Pe cel de-al doilea medalion, de pe latura de sud, acolo unde stratul pictural s-a conservat mai bine, se mai poate citi, cu dificultate, scris cu caractere slavone, „APOSTO”. Dacă în redarea scenelor s-a păstrat principiul simetriei, medalioanele sunt în număr de 13, poziționate astfel: două pe latura sudică a absidei, trei pe cea sud-estică, trei pe cea răsăriteană, trei pe latura de nord-est, alte două revenindu-i laturii nordice. Medalionul central, din păcate astăzi pierdut, poziționat deasupra ferestrei de pe latura răsăriteană a altarului, în axul longitudinal al bisericii, era consacrat, credem, Mântuitorului. Însemnătatea personajului zugrăvit aici reiese și din atitudinea Apostolilor: repartizați în grupe de câte șase, privirile lor converg către acesta. Brâul pictural ar fi fost încadrat de reprezentarea a două personaje sacre, sfinți sau îngeri, pe laturile de miazăzi, respectiv de miazănoapte ale absidei.

Dimensiunile reduse ale altarului trădează prezența unui edificiu bisericesc de proporții modeste: absida măsoară, în adâncime, puțin peste 2,7 m și 3,7 m lățime în dosul catapetesmei. În altar se pot încă vedea jertfelnicul și firida proscomidiarului. Piciorul prestolului are înălțimea de 0,77 m și amprenta la sol de 0,55x0,55 m. Este zidit în cărămidă, cu muchii ușor teșite (Fig. 6). Masa jertfelnicului este o tăblie din scânduri, cu laturile de 0,93x0,93 m. Nișa proscomidiarului, deschisă direct în grosimea peretelui nordic, măsoară în înălțime 0,66 m, iar în lățime 1,20 m. Ea pornește de la 0,8 m față de nivelul actual de călcare. Există două deschideri cu rol de ferestre: una înspre răsărit, cu dimensiunea de 0,87x0,6 m și cealaltă pe peretele sudic, de 0,87x0,57 m. Dacă în interiorul lăcașului deschiderile ferestrelor sunt arcuite în partea superioară, la exterior sunt rectangulare (0,76x0,4, respectiv 0,75x0,42 m). Este posibil ca acest fapt să se datoreze unor intervenții ulterioare, ce au precedat însă pictarea paramentului exterior.

Comunicarea dintre altar și vechea navă, suprimată la 1888, era mijlocită de cele trei treceri consacrate (Fig. 7, 15). Acestea sunt relativ înguste, astfel că doar golul corespunzător ușilor împărătești și cel al intrării dinspre miazănoapte, esențiale ceremonialului liturgic, sunt vădit mai largi și măsoară în lățime aproape 0,60 m. Intrarea dinspre miazăzi, pe care nici măcar nu o întâlnim la vechile zidiri făgărășene, măsoară aici abia 0,47 m. În privința modului de dispunere a celor trei intrări se remarcă o oarecare lipsă de simetrie. O mai mare deschidere pentru intrarea centrală și cea dinspre miazănoapte s-a operat în detrimentul pilonului de zidărie care le desparte, cu o lățime de numai 0,34 m, comparativ cu 0,44 m al corespondentului său dinspre miazăzi. Prioritară a fost aici adaptarea lăcașului la rostul slujirii liturgice, ce primează față de valențele estetice și artistice ale ansamblului.

La cei aproximativ 1,7 m înălțime, ușile catapetesmei par scunde, însă nivelul de călcare al bisericii vechi era mai jos decât cel actual.

O chestiune care necesită încă lămurire este raportul dintre catapetesmă și edificiu. În pofida faptului că lățimea fundațiilor este aceeași (0,55-0,58 m), grosimea

peretilor celor două structuri diferă: cca. 0,6 m catapeteasma și doar 0,44 m peretele absidei. Din păcate, demantelarea totală a zidului navei a înlăturat orice indiciu în privința grosimii sale. Ar fi însă de așteptat ca acesta să aibă aceeași grosime cu pereții absidei, în virtutea concomitenței zidirii lor, în același sistem de 1,5 cărămizi. În acest caz, catapeteasma ar fi ulterioară edificiului, înlocuind o alta mai veche, posibil din lemn. Fracturile de zidărie evidențiate la nivelul paramentului, în dosul iconostasului actual, în punctul de confluență dintre catapeteasmă și pereții altarului, pot constitui un argument în acest sens.

Posibilitatea ca partea inferioară a catapetesmei actuale să fi fost zidită concomitent cu nava nu trebuie întru totul înlăturată⁹. În acest caz, pereții navei ar fi avut aceeași grosime cu cea a iconostasului, zidit în sistem de două cărămizi. Doar absida poligonală, mai mică, nu a necesitat zidirea unui perete de aceeași grosime¹⁰. Acest fapt a condus la retragerea menționată în elevația peretelui absidei, ce capătă astfel și valoare estetică, putând fi asimilată unui mic brâu.

Am făcut referire la partea inferioară a catapetesmei, întrucât elevația iconostasului relevă suprapunerea a două structuri de zidărie, a căror realizare nu este neapărat concomitentă. Elevația primului registru ar fi putut corespunde cu înălțimea de zidire a pereților navei, ce ar fi măsurat astfel, la interiorul edificiului, cca. 2,5 m. La acest nivel, de-a lungul catapetesmei sunt înzidite grinzi de lemn, ce ar fi putut fi încheiate inițial în cheutori cu cosoroabele laterale pe care se descarcă sistemul de boltire al altarului. Dacă edificiul a fost prevăzut în partea superioară a pereților cu o cornișă, atunci cosoroabele dedicate acoperișului s-ar fi aflat ceva mai sus. În felul acesta se realiza o și mai bună consolidare a structurilor (Fig. 8).

⁹ În ultimii ani, investigația arheologică întreprinsă la biserica de zid fâgărășene a oferit date noi în privința relației dintre catapetesme și lăcaș. La biserica din Voivodenii Mari (sfârșitul secolului al XV-lea - începutul secolului al XVI-lea), catapeteasma cu două uși este contemporană cu biserica, fiind țesută la nivelul fundațiilor și al pereților (A. Lukács, *Raport tehnic. Cercetările de la biserica din Voivodeni, comuna Voila, județul Brașov, an 2000, cod RAN 42389.01*). Deasupra ei se afla în trecut timpanul de zidărie, specific unui acoperiș în două ape. Prezența unei catapetesme de zid la biserica mănăstirească de la Șinca Nouă e dovedită de existența celor două deschideri delimitate de un picior central de zidărie. Întrucât nu cunoaștem modalitatea de închidere superioară cu pereții navei, nu ne putem încă pronunța dacă aparține primei etape de edificare sau este rezultatul unei intervenții din cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (A. Lukács, A. Dragne, *op. cit.*, p. 213-227). În schimb catapeteasma bisericii brâncovenești de la Sâmbăta de Sus este o realizare ulterioară ctitoririi brâncovenești, înlocuind probabil un mai vechi iconostas din lemn. Recentele sondaje întreprinse la biserica din Viștea de Jos au dovedit faptul că și aici catapeteasma, cu doar două intrări, nu e țesută cu structura lăcașului datat la cumpăna secolelor XV-XVI. În momentul edificării sale, a suprapus, fără să deranjeze, un mormânt ce ar fi putut aparține bisericii actuale sau a putut chiar să preceadă construcția bisericii, de vreme ce edificiul actual a fost zidit pe locul unui cimitir (v. nota 2). În privința antecedentei cimitirului vezi și A. Lukács, A. Dragne, *Cele mai vechi biserici românești din Țara Făgărașului*, în „Acta Terrae Fogarasiensis”, III, 2014, p. 331-353.

¹⁰ Este și cazul bisericii de la Săsciori, ce comportă prin prisma planului aceeași tipologie (cf. planului întocmit de arh. E. Greceanu, publicat și de editorul lucrării lui V. Literat, p. 128).

În acest stadiu putem susține fără tăgadă că partea de jos a catapetesmei de zid a precedat bolta din lemn de deasupra absidei. Ea este realizată în sistemul de boltă în leagăn, caracteristică bisericilor de lemn. În partea răsăriteană, bolta se închide prin intermediul a trei panouri, conturate de muchiiile trasate de laturile absidei poligonale. Scândurile constitutive ale sistemului de boltire au lățimi apreciabile, de 0,25-0,27 m, fiind cuate în chingile ușor arcuite, așa-zisele *coaste* ale structurii de boltă (Fig. 9). În punctele de pornire de la bază, bolta e distanțată față de pereții interiori ai altarului, cu lățimea aproximativă a unei scânduri. Grosimea scândurilor este de aproximativ 2 cm, fiind debitate mecanic¹¹. Pregătirea bolții pentru pictare a condus la acoperirea rosturilor de dilatație dintre scânduri cu fâșii de pânză, spre a preveni clivajul stratului pictural. Aici este reprezentată *Sfânta Troiță, cea fără de început și fără de sfârșit* (Fig. 10).

Cea de-a doua parte a catapetesmei de zid suprapune grinzile înglobate în structura inferioară, având funcțiunea unui fronton (Fig. 11). Aici peretele de zidărie are doar 0,3 m în grosime și 1,3 m înălțime. Rolul său este de a închide golul creat în partea superioară de arcuirea bolții, fiind totodată și reazem pentru boltă.

Golul de 1x0,69 m, dispus în partea superioară a frontonului, oferă catapetesmei deschiderea ce lasă să se întrevadă frumoasa reprezentare a Sfintei Treimi de pe bolta altarului. Cu siguranță rosturile acestei deschideri se întrepătrund cu simbolismul ansamblului pictural al lăcașului. Registrul superior al catapetesmei redă scena complexă a Răstignirii (Fig. 12). În partea centrală a reprezentării, ce corespunde deschiderii amintite, se afla crucifixul pe care era pictat supliciuil Mântuitorului. De-a dreapta și de-a stânga deschiderii arcuite din fronton sunt reprezentați, într-o manieră fidelă erminiei, Maica Domnului și Sfântul Ioan¹². Cetatea figurată în plan secund

¹¹ Importanța economică a instalațiilor hidrotehnice amenajate pe cursul pâraielor repezi de munte se vede și în faptul că veniturile lor sunt înscrise preponderent în urbariile domeniului încă din secolul al XVII-lea. În cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, ele sunt marcate de ridicarea topografică iozefină. În vatra satului Bessenbach existau, la 1767, patru instalații, situate pe cursul Văii Drăgușului. Gatelele apar de obicei sub forma „Săg m (Moară de scânduri)”, fiind amplasate de cele mai multe ori pe cursul superior al râurilor, ca de pildă gaterul de la Sâmbăta de Sus, Lisa sau cel de la Breaza de pe Valea Seaca (Harta iosefină, secț. 256-https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/ac/Josephinische_Landaufnahme_pg256.jpg).

¹² Să fi făcut oare parte tripticul păstrat înainte de 2008 pe masa altarului din ansamblul catapetesmei? (Fig. 13). Pe crucea centrală este pictată *Răstignirea lui Iisus*. Două panouri laterale, traforate după contururile aureolelor, redau pe *Maica Domnului și Sfântul Apostol Ioan* (!). Piesele sunt pictate și pe cealaltă parte, ce ar corespunde altarului. Aici panourile laterale sunt decorate cu motive florale. Pe cruce, central, e înfățișat *Emanuel în potir*, încadrat de heruvimi. Crucifixul a fost realizat la 1846 de către renumitul zugrav Ioan Pop de la Făgăraș, care a lucrat și o frumoasă suită de icoane pe glajă pentru biserica unită din Olteț. Dacă piesa a aparținut la un moment dat iconostasului, în compoziție nu s-a ținut cont de antecedenta reprezentării Maicii Domnului și a Sfântului Evanghelist Ioan, redați în fresca catapetesmei, conducând la o repetiție. Piesa lucrată de Ioan Pop a înlocuit probabil vechiul crucifix, înlăturat sau pierdut, din varii motive, la mijlocul veacului al XIX-lea (Mulțumim doamnei dr. Elena Băjenaru, manager al Muzeului Țării Făgărașului „Valer Literat”, pentru indicația referitoare la atribuirea și datarea crucifixului).

reprezintă *Ierusalimul pământesc*. Însă *Ierusalimul ceresc*, simbolizat de reprezentarea divinității ca Sfântă Treime, se întrezărește încă de pe acum prin intermediul deschiderii din structura catapetesmei. Compoziția trădează prezența unui zugrav experimentat, a cărui măiestrie e vădită nu doar de rafinamentul execuției, ci și de capacitatea sa de a asocia și de a compune scene de o deosebită valoare artistică și simbolică. Stilistic, pictura poate fi atribuită lui „Pantelimon zugrav”, precum el însuși semnează o parte din lucrările sale¹³. Activitatea sa artistică poate fi documentată începând cu anul 1780, pe când lucrează, alături de mai vârstnicul zugrav Oprea, la biserica *Cuvioasa Parascheva* din Tălmăcel¹⁴. În 1782, pictează biserica din Zărnești¹⁵. Sub a sa oblăduire s-a format prima generație de zugravi a familiei Grecu din Săsăuș¹⁶. În arealul central făgărășean, zugravului Pantelimon îi aparțin sau îi sunt atribuite lucrări în biserici din localitățile Făgăraș (1793-1797), Drăguș (1800), Sâmbăta de Jos (1806), Beclean (1808-1811), Voivodenii Mari (1812-1813) și Viștea de Jos (1819)¹⁷. Este posibil să fi participat și la realizarea decorurilor picturale ale bisericii *Sfântul Teodor Tiron* din Sâmbăta de Sus apuseană (după 1785) și *Adormirea Maicii Domnului* din Sâmbăta de Sus răsăriteană (după 1786)¹⁸. În acest context, realizarea picturii de la Olteț poate fi încadrată într-o perioadă vastă, mai precis între ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea și primele două decenii ale veacului următor¹⁹. Dacă acceptăm că nava și bolta bisericii din Olteț au fost și ele pictate

¹³ Similitudinile stilistice și compoziționale cu pictura catapetesmei bisericii *Adormirea Maicii Domnului* de la Voivodenii Mari, a cărei navă ar fi fost pictată în timpul episcopului unit Grigore Maior (1772-1782), corelat cu datarea edificiului de la Olteț ante 1772, l-a determinat pe V. Literat să avanseze ca posibilă dată a realizării ansamblului pictural de la Olteț anul 1772. Paternitatea picturii naosului din biserica de la Voivodenii Mari e atribuită lui Gheorghe Zugrav. Cel puțin reprezentarea *Deisis* de pe catapeteasma bisericii din Voivodenii Mari îi aparține însă tot lui Pantelimon, fiind datată 1813 (V. Literat, *op. cit.*, p. 123, 214-215; Maria Zintz, *Pictura murală a bisericilor românești din Țara Făgărașului în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, Editura Academiei, 2011, p. 148).

¹⁴ Maria Zintz, *op. cit.*, p. 134.

¹⁵ Elena Băjenaru, *Icoane și iconari din Țara Făgărașului. Centre și curente de pictură pe sticlă*, București, Editura Oscar Print, 2012, p. 82-83.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ N. Sabău, *op. cit.*, p. 158. Aici datarea unor lucrări este ușor diferită: Drăguș, 1803 sau Voivodenii Mari, 1808-1811. A se consulta și tabloul rezumativ al zugravilor de biserici și de icoane în Țara Oltului la V. Literat, *op. cit.*, p. 214-215. Am preferat să consemnăm în datarea ansamblurilor picturale însuși anul înscris de zugrav pe frescele sale, acolo unde acesta s-a păstrat. În privința picturii altarului bisericii din Beclean, V. Literat intuiește corect paternitatea lucrării (*op. cit.*, p. 108.) Tot el consideră că pictarea întregii biserici, ridicată la 1804, a avut loc între 1808-1811.

¹⁸ Maria Zintz, *op. cit.*, p. 146.

¹⁹ Cele aproape patru decenii pot părea mult chiar și pentru activitatea unui zugrav experimentat ca Pantelimon, format în mediul post-brâncovenesc al școlii de pictură din Țara Românească. Cu toate acestea nu trebuie neglijat faptul că în decursul activității transilvănene a avut ucenici pe care i-a format ca zugravi și care au lucrat alături de el, îndeosebi la bisericile făgărășene. Doar dacă însumăm numărul bisericilor pictate de zugravii familiei Grecu din Săsăuș, acestea sunt în număr de douăsprezece doar în Țara Făgărașului (Elena Băjenaru, *op. cit.*, p. 83).

alături de iconostas, absida altarului și paramentul exterior, fapt de o mare probabilitate, am putea presupune că realizarea ansamblului pictural a avut loc între 1780-1793²⁰. Această datare ar oferi un nou suport informației transmise de urbarii, con-

²⁰ Mijlocul secolului al XVIII-lea este o perioadă caracterizată de mari frământări sociale și confesionale. Încă din 1733, unul dintre cei patru preoți ai comunității se declară unit. Ceilalți trei, ortodocși, sunt bigami. În contextul iureșului provocat de predicile călugărului Visarion, la 1745 credincioșii scot preotul unit din biserică, introducând doi tineri sfințiți în Țara Românească. La 1761 biserica revine celor 17 familii unite, călăuzite de doi preoți; ortodocșii, 57 de familii, au trei preoți. Urbariul din 1772 consemnează, după cum am văzut, că biserica ar fi aparținut ortodocșilor. Începând însă cu ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea, în șirul preoților cunoscuți par a fi doar uniți. La 1781, preotul Nicolae Lăluță este pomenit între jurații soborului protopopesec. Un preot Ioan participă la sinodul de la Blaj din 1782. Nu cunoaștem situația confesională a preoților Zaheu (sfârșitul secolului al XVIII-lea) și Ioan Bolovan (1830). Biserica unită de aici ține deja matricole la 1833 (v. nota 4). La 1842, cele 310 suflete erau păstorite de preoți uniți (Ștefan Meteș, *Viața bisericească a Românilor din Țara Oltului*, Sibiu, Editura Asociațiunii, 1930, p. 40-41). Vizitând localitatea la 1906, Nicolae Iorga relatează modul în care a avut loc trecerea întregii comunități la Unire: „E o singură biserică, unită, în jurul căreia s-a strâns acum tot satul. Cum s-a făcut aceasta, merită să se spuie. Erau adecă doi preoți, dintre cari unul, cel unit, avea un băiat, iar celălalt, neunitul, o fată. Bărbatul era cleric și fata bucuroasă să fie preuteasă în satul ei. S-au luat cu binecuvântarea amânduror confesiilor, și confesia bărbatului a învins” (*Neamul românesc din Ardeal și Țara Ungurească*, vol. I, București, Editura Minerva, 1906, p. 14, reproduș și de C. Stan, *op. cit.*, p. 156). În această ambianță confesională, determinată de adoptarea uniatismului, trebuie interpretată pictura zugravului Pantelimon la Olteț, îndeosebi stabilirea programului iconografic, ce putea fi determinat, într-o oarecare măsură, de preferințele comanditarilor. Reprezentarea antropomorfică a Tatălui, în același plan cu Fiul, și a Duhului Sfânt sub forma porumbelului este mai apropiată modului apusean de interpretare iconografică a Sfintei Treimi, în virtutea formulei dogmatice ce exprimă purcederea Duhului Sfânt de la Tatăl și de la Fiul. Or, *Filioque* constituie unul dintre punctele doctrinare bine evidențiate în ritualul liturgic, în cadrul Simbolului de credință, și mai greu de acceptat, fiind perceput în comunitățile rurale din secolul al XVIII-lea ca o schimbare sau înnoire a Legii. Deschiderea operată în partea superioară a iconostasului, atât cât să se întrevadă reprezentarea Treimii, își poate găsi astfel noi justificări. Aceași modalitate de reprezentare a Sfintei Treimi o găsim și pe bolta absidei bisericii unite a satului grăniceresc Ohaba. Autorul reprezentării este aici Teodor zugravul, probabil între 1801 și 1811 (V. Literat, *op. cit.*, p. 49). Și totuși la biserica din Olteț zugravul Pantelimon nu pictează *Încoronarea Fecioarei*, o altă modalitate de reprezentare a Sfintei Treimi, ce are la bază compoziția occidentală *Coronatio Virginis*. Temă iconografică colportată în Transilvania îndeosebi prin intermediul stampelor, a fost preluată și în pictura murală a bisericilor din Transilvania. Apare pentru prima dată în pictura murală făgărășeană în pronaosul bisericii Sfântul Nicolae din Făgăraș, pictat la 1778. Din 1723, biserica a aparținut confesiunii greco-catolice. Tema este abordată cu predilecție de zugravi din familia Grecu, în bisericile din Arpașu de Jos și cel de Sus (V. Literat, *op. cit.*, p. 166-170). Ecoul tematicii îl regăsim și în pictura pe glajă din secolul al XIX-lea (Elena Băjenaru, *op. cit.*, p. 169). În realizarea picturii bisericii ortodoxe din Drăguș, edificiu de lemn azi dispărut, dar al cărui program iconografic ne e cunoscut grație descrierilor lui V. Literat, zugravul Pantelimon e mai atașat în execuție erminiilor bizantine. Reprezentarea Sfintei Treimi din naos este caracteristică *Filoxeniei*, ce își are originea în secvența veterotestamentară a ospătării celor trei îngeri

formă careia biserica era deja ridicată la 1772. În cazul în care pictura ansamblului e complementară unei eventuale refaceri a sistemului de boltire al edificiului, credem că ar fi potrivit să datăm ansamblul pictural cel mai devreme la cumpăna dintre veacurile XVIII-XIX.

Rosturile liturgice ale firidei poziționate la interiorul navei, în dreptul decroșului nord-estic, înspre absidă, nu pot fi precizate cu claritate (Fig. 14, 16)²¹. Raportat la actualul nivel de călcare, deschiderea sa pornește de la o înălțime de 0,85 m. Este de formă rectangulară, cu înălțimea de 0,3 m și adâncimea de 0,27 m. Lățimea ei nu poate fi precizată, de vreme ce închiderea dinspre miazănoapte a fost suprimată odată cu demantelarea peretelui bisericii. Lespedea de piatră din partea superioară, de dimensiuni apreciabile, cu rol de buiandrug, a fost înzidită în cei doi pereți ai altarului și navei. Avem astfel primul indiciu serios al faptului că, la nivelul de elevație al zidurilor, cele două structuri erau țesute.

Demantelarea navei și înmormântările din cimitirul înconjurător, realizate în decursul secolului XX în proximitatea sau chiar în perimetrul vechiului lăcaș, au făcut ca indiciile referitoare la datare, planimetrie, arhitectură și eventuale etape de construcție să fie rarissime. În acest caz, o minimă intervenție arheologică ar putea constitui începutul unui proces recuperator mai amplu, ale cărui date, determinate pe criteriile științifice pluridisciplinare, sunt esențiale și în cunoașterea vechilor edificii bisericesti și a istoriei ecleziastice a ținutului făgărașean. Un prim pas s-a materializat în anul 2011, cu prilejul sondajului arheologic întreprins la acest monument²². Cele trei casete de sondare, notate conventional C₁₋₃, au fost amplasate astfel: C₁ pe latura nordică a lăcașului, la exterior, cu scopul de a surprinde îmbinarea dintre navă și absidă, C₂ în perimetrul vechii nave, pe latura sudică, înspre altar, și C₃, tot pe latura sudică a bisericii, la o distanță de aproximativ 2,8 m înspre apus față de catapeteasmă, în încercarea de a surprinde și aici fundația navei. La trasarea casetelor de sondare au existat anumite constrângeri datorate relației dintre monument, incinta de lemn și mormintele învecinate (Fig. 15).

Laturile casetei C₁ sunt de doar 1,5 m, din necesitatea de a păstra un martor suficient (0,4 m) față de mormântul prezent înspre apus, datat 1983. Marginea sudică a gropii de înhumare este de-a lungul incintei de lemn, la o distanță de doar 0,6 m, cu o mare probabilitate de a fi afectat eventuale vestigii ale edificiului de zid. Cu sigu-

de către Avraam și Sara. Remarca pertinentă a faptului că cele două gazde sunt înfățișate ca tineri însurăței își are însemnătatea ei (V. Literat, *op. cit.*, p. 77).

²¹ Este posibil ca aici să fi fost locul de păstrare al anaforniței (v. nota 3), al unui vas cu aghiasmă, a vreunei donații a ctitorului sau poate al cărților de ritual.

²² În contextul proiectului de restaurare a Bisericii *Sfinții Arhangheli* din Viștea de Jos, inițiat de Primăria comunei Viștea începând cu anul 2008, autoritățile locale și-au manifestat dorința de a consolida și proteja, prin intermediul unei incinte corespunzătoare, și micul edificiu de la Olteț, situat pe raza administrativă a aceleiași comune. Sondajul arheologic realizat în vara anului 2011 a fost coordonat, ca și cel de la biserica din Viștea de Jos, de domnul profesor dr. Antal Lukács, în calitate de arheolog expert. Țin să mulțumesc și pe această cale domnului profesor pentru acordul de a folosi rezultatele sondajului în studiul de față. Raportul cercetării arheologice a fost prezentat inițial în cadrul sesiunilor anuale de comunicări științifice organizate de Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”.

ranță înmormântările de pe latura apuseană a incintei de lemn au scos în mare parte fundațiile monumentului, aici mormintele fiind mai numeroase, aliniate la aproximativ 0,8 m de peretele structurii (Fig. 15). Latura sudică a ansamblului, loc în care se află de altfel intrarea în incintă, a fost însă ferită, cel puțin de înmormântările recente, de secol XX. Identificarea unor resturi de fundație sau a unor morminte mai vechi, ce pot fi puse în relație cu vechiul edificiu, are mai mari șanse de reușită aici, în perspectiva unor investigații mai ample.

Investigația din C₁ a condus, așa cum era de așteptat, la identificarea fundației zidului demantelat al navei. Adâncimea ei corespunde cu cea a fundației absidei, ambele având talpa de fundare la -0,6 m, așezată pe un pat de lut compact (Fig. 16). Altarul și nava sunt țesute la nivelul fundației, dovedind contemporaneitatea lor: avem astfel de-a face cu o biserică de zid căreia i-ar aparține, planimetric, cel puțin într-o primă fază de construcție, o navă rectangulară încheiată spre răsărit cu o absidă poligonală decroșată în cinci laturi. În realizarea fundației absidei s-a utilizat atât piatra de râu, ce se găsea de altfel din abundență, dar și piatră de carieră, înecatâ în mortarul șanțului de fundare. O atenție aparte s-a acordat în realizarea colțului corespunzător navei: aici au fost așezate lespezi de dimensiuni relativ mari (aprox. 0,4x0,4x0,1 m), în straturi îngrijit lucrate. Prezența acestora în șanțul de fundare reafirmă ideea antecedentei unui edificiu mai vechi. Sondajul relevă proporțiile distrugerilor: pe lângă demantelarea pereților, porțiuni însemnate din fundație au fost dislocate, în scopul de a recupera lespezile de calitate: adâncimea păstrată a fundației variază astfel de la 0,3 m în zona colțului naosului, la nici 0,1 m în profilul de vest al casetei. Față de cota de referință, stabilită la nivelul actual de călcare din perimetrul navei, măsurat în dreptul casetei C₁, resturile fundației au fost identificate la aproximativ -0,31 m, respectiv -0,50 m (Fig. 17). Dacă în colțul corespunzător navei fundația are o lățime de peste 0,5 m, continuitatea sa înspre apus abia dacă măsoară 0,45 m. Întrucât ne aflăm în proximitatea tălpii fundației, este posibil ca acest fapt să se datoreze concavității de la baza șanțului de fundare. Faptul în sine constituie însă un argument solid în privința execuției peretelui navei în același sistem de 1,5 cărămizi, ca la absidă. Pe profilurile de V și E ale secțiunii C₁, demantelarea din 1888 e evidentă.

Profilului de răsărit îi corespunde stratul consistent, de aproximativ 0,3 m, de pământ gălbui, pigmentat cu multă cărămidă și moloz (Fig. 18, 19). Important este și stratul intermediar, lutos, cu mici pigmenti de mortar și cărbune care cel mai probabil precede edificiul demantelat. El suprapune lutul compact steril pe care a fost așezată fundația actualei biserici de zid. Si aici este bine evidențiat decroșul din elevația peretelui absidei. Aproximativ 0,10-0,15 m din elevația peretelui este realizată din piatră, fiind știut că acest material e mai potrivit pentru zona de contact cu solul și umiditatea acestuia. În dreptul zidirii cu cărămidă peretele se retrage cu aproximativ 5 cm.

Molozul de demantelare al navei poate fi documentat foarte bine pe profilul de vest al C₁: este abundent în perimetrul fundației dislocate, depunerea fiind de aproximativ 0,5 m lățime și 0,3 m înălțime (Fig. 20, 21). Stratul superior de pământ gălbui pigmentat cu cărămidă și mortar este ulterior demolării bisericii. El suprapune o posibilă groapă de mormânt a cărei umplutură constă în lut cu pigment de mortar și

puțină cărămidă. Realizarea șanțului de fundare a străpuns lutul compact curat. Dacă în zona de nord a fundației acesta e prezent între cotele -0,50/-0,80 m, în perimetrul vechii nave e evidențiat mai sus, la doar -0,15 m. Observația e importantă, întrucât acesta ar fi constituit nivelul de pornire al elevației al unui posibil edificiu mai vechi: a și fost desemnat pe profil ca *lut biserică de lemn*.

Postamentul de piatră al stâlpului ce susține acoperișul anexei de lemn a determinat deschiderea secțiunii C₂ (1,5x1,5 m) cu o abatere de cel puțin 0,20 m față de punctul în care s-ar fi aflat presupusa fundație a navei demantelate. La acest fapt a contribuit și cadrul masiv al ușii, parte a anexei de lemn (Fig. 22). Bolovanii postamentului suprapun molozul rezultat în urma demantelării navei. Pe alocuri, acesta are grosimi consistente, de până la 8-10 cm. Lentila de lut ce suprapune molozul de demolare constituie actualul nivel de călcare. Sub stratul consistent de moloz a fost identificată podeaua de lut, ce a aparținut bisericii demantelate, reprezentată de lentila de lut gălbui, cu grosimea de 5-8 cm.

O apariție neașteptată o constituie amenajarea din piatră, surprinsă în partea de sud-est a casetei, la adâncimea de -0,25 m, ca parte a unei structuri (Fig. 23). Pietrele stau pe lutul steril, fiind suprapuse atât de molozul de demantelare, cât și de podeaua de lut a bisericii de zid. Pe alocuri sunt suprapuse, legate în lut. Lățimea medie a porțiunii conservate este de aproximativ 0,40 m, iar lungimea de aproape 1,20 m. Disponerea lor urmărește traseul longitudinal al navei, cu o ușoară abatere spre nord-est. Dacă înspre apus structura se sfârșește în dreptului ușorului răsăritean al ușii, înspre răsărit poate fi urmărită până la fundația navei și a catapetesmei.

În acest stadiu, se pot contura două posibile ipoteze în privința ei:

1. Amenajarea de piatră este parte a unui paviment. Dacă acesta a aparținut bisericii demantelate la 1888, întrezărim premisele unor intervenții însemnate asupra edificiului, ceea ce ar putea coborî datarea sa la începutul secolului al XVIII-lea. Nu poate fi exclusă nici posibilitatea ca pavimentul să fi aparținut unui edificiu mai vechi.

2. Resturile conservate ale structurii aparțin tălpii de fundare a unui edificiu ce a precedat biserica de zid. Un argument solid în acest sens îl constituie faptul că pietrele din componența presupusei fundații sunt așezate direct pe lutul steril. Fundația, ale cărei caracteristici trădează o manieră modestă în realizare, ar fi avut rostul de a susține tălpile unei biserici de lemn, ce nu putea fi mai recentă de secol XVII.

Identificarea amenajării de piatră este de o însemnătate aparte pentru monument. Ea ar putea aduce indicii valoroase în privința unor eventuale etape de construcție, ba chiar a antecedentei unei biserici pe locul celei demolate în secolul al XIX-lea²³.

²³ Rosturile amenajării de piatră nu pot fi pe deplin definite fără clarificarea în prealabil a situației dintre aceasta și fundația peretelui demantelat al navei, respectiv fundația catapetesmei. În acest caz, extinderea casetei C₂ înspre sud, astfel încât să existe posibilitatea de investigare și a fundației navei se impune. Acest fapt ar presupune, printre altele, suspendarea acoperișului și eliminarea, temporară, a piciorului de sprijin. Din motive obiective, acest fapt nu s-a putut realiza cu prilejul deschiderii casetelor de sondare în 2011. Prezența amenajării de piatră, ce nu a fost îndepărtată cu prilejul sondajului, nu a permis nici evidențierea cu claritate a unei eventuale alipiri a catapetesmei la edificiu. Acest fapt trebuie și el documentat prin extinderea investigației, eventual și în interiorul absidei.

Investigația aferentă sondajului din C₃ (2x2 m) a reliefat continuarea fundației bisericii de zid și la acest nivel (Fig. 24). Poziționarea în raport cu altarul reafirmă decroșul absidei pe latura de sud. Talpa fundației este la aproximativ -0,65 m. Și aici o parte din fundație a fost dislocată: identificată la -0,5 m, mai păstrează în adâncime aproximativ 0,2 m. Lățimea fundației în acest punct corespunde cu cea a altarului. Ceea ce nu au distrus demolatorii edificiului la 1888 au înlăturat înmormântările ulterioare. Așa se face că doar un metru de fundație a mai putut fi documentat în perimetrul secțiunii. Adăugat lungimii de 2,8 m până la altar, cei 3,8 m sunt insuficienți raportat la proporțiile edificiului, a cărui lățime în interiorul navei este de aproximativ 4,5 m. Indicii valoroase în privința închiderii navei, a existenței unui pronaos, a vreunui pridvor sau clopotniță rămân incerte. Acest fapt lasă în continuare ca singură cale de posibilă rezolvare analogia cu monumentele contemporane, ce nu este însă lipsită de riscuri.

În privința modalității de boltire a navei avem puține indicii. Posibil ca și ea să fi fost realizată în același sistem ca bolta altarului. Supraînălțarea frontonului de zidărie peste scândurile de boltă ale absidei e o dovadă solidă a faptului că și bolta navei avea la rândul ei ca reazem nivelul superior al iconostasului. Diferența de nivel între cele două bolți e justificată de necesitatea unei mai mari deschideri a bolții deasupra navei. O absență notabilă în perimetrele casetelor C₁₋₂ este fundația stâlpilor masivi, specifici arcelor dublou, ce aveau rolul de a susține calota pe pandantivi. La mijlocul secolului al XVIII-lea ne aflăm în plină epocă postbrâncovenească: dintre cele 21 de biserici făgărășene zidite în perioada 1700-1825, doar două, Biserica *Sfântul Nicolae* din Calbor (1802) și *Adormirea Maicii Domnului* din Arpașu de Jos, nu prezintă sistemul de boltire de tipul calotei sau al calotei pe pandantivi de deasupra navei. Adoptarea pe scară largă a acestui sistem s-a făcut sub influența bisericii brâncovenești *Sfântul Nicolae* din Făgăraș, devenit prototip pentru majoritatea bisericilor de zid făgărășene ulterioare²⁴. Dacă biserica pomenită din Calbor prezintă o boltă de stucatură pe structură de grinzi, biserica din Arpașu de Jos reiterează mai vechiul sistem al bolții semicilindrice, pe care îl întâlnim și la Viștea de Jos, unul dintre cele mai vechi monumente făgărășene. Faptul că biserica din Olteț nu a fost prevăzută încă de la început cu o boltă de cărămidă îl dovedesc înseși zidurile edificiului care, la cei doar 0,44 m grosime, nu aveau cum să susțină structural descărcarea unei greutatei însemnate. Spre comparație, zidurile bisericii din Arpașu de Jos au dublul grosimii, 0,88 m, și credem că nu întâmplător la biserica din Viștea de Jos, a cărei boltă este din piatră, s-a luat la un moment dat decizia adăugării celor patru contraforți.

Sistemul de boltire al bisericii a fost probabil cel specific bisericilor de lemn. Numărul însemnat de biserici de lemn care existau în Țara Oltului în decursul secolelor XVIII-XIX, peste 60 dacă avem în vedere și biserici mănăstirești, ne oferă imaginea unei înfloritoare arhitecturi ecleziastice a lemnului și nu numai, într-un spațiu ce realmente poate fi asociat acelei „silva blacorum et bissenorum” din secolul al XIII-lea. Dintre acestea au ajuns însă până la noi doar două: cea de la Șinca Nouă și cea din Cuciulata. Specificul vechilor ctitorii de lemn făgărășene constă în proporțiile modeste, cu puține detalii artistice sau decorative. În realizarea lor au fost folosite

²⁴ N. Sabău, *op. cit.*, p. 249.

bârne meșteșugit legate în cheutori. Tălpile din lemn, masive la edificiile mai vechi, erau așezate pe fundații de piatră, la ale căror colțuri se țeseau lespezi mai mari. Planul rectangular al navei are mai multe variații. Absida decroșată prezintă uneori arhaismul muchiei în ax. Naosul e boltit de obicei semicilindric. Deasupra pronaosului tăvănit se înalță turnul clopotniță, de mici dimensiuni. Acoperișul urmează înspre răsărit muchiile absidei, în dreptul cărora sunt așezați căpriorii. Învelitoarea, în trecut din paie sau șită, a fost înlocuită în secolul al XIX-lea cu cea de țiglă. Structura acoperișului consta în căpriorii prinși în *cătușe*. În partea inferioară, căpriorii stau pe vantura sau cosoroaba ce se sprijină pe prelungirea bârnelor superioare ale pereților transversali, adică pe structura ce desparte tinda femeilor și navă, respectiv pe catapeteasma de lemn, ce desparte nava de absidă. Pridvorul simplu, lipsit de orice element decorativ, s-a generalizat abia la mijlocul secolului al XVIII-lea, probabil sub influența ctitoriilor de zid brâncovenești. Uneori este deschis, alteori e închis cu totul în scânduri²⁵.

Am insistat asupra trăsăturilor distinctive ale bisericilor de lemn, date fiind particularitățile constructive ale edificiului de la Olteț. Familiarizați cu tehnici specifice edificării lăcașurilor de lemn, constructorii le-au putut adapta și utiliza și în boltirea bisericilor de zid. Am pomenit mai sus retragerea semnificativă a punctului de pornire al bolții de lemn față de peretele altarului. Ea este direct determinată de modalitatea de aliniere a cosoroabelor pe care se descarcă sistemul de boltire. Ca și la vechile biserici de lemn, probabil că și aici cosoroabele erau susținute de structurile transversale ale navei, respectiv peretele apusean și catapeteasmă. Disponerea lor mai către interiorul navei, cu un decalaj față de profilul peretelui, poate fi considerată o adaptare la construcția edificiului de zid. Astfel nu exista nicio constrângere în raport cu elevația zidurilor sau cu modalitatea superioară de închidere a acestora, ca de pildă o cornișă. În cazul unor intervenții asupra sistemului de boltire, ce putea consta până și în înlocuire, nu se producea niciun prejudiciu edificiului de zid, exceptând minima intervenție asupra frontoanelor. Acest fapt a constituit probabil un criteriu precumpănitor în boltirea în acest sistem a unor lăcașuri, fie ele de zid, în trecut. Costurile reduse, disponibilitatea materialului, rapiditatea execuției și existența unor meșteri locali perfecționați în această branșă din timpuri străvechi ne determină să acceptăm că modul de edificare de la Olteț nu era un caz singular în epocă. El a fost, credem, popular îndeosebi printre ctitoriile modeste ale numeroaselor așezăminte monahale consemnate aici la mijlocul veacului al XVIII-lea.

S-a afirmat în repetate rânduri influența marilor curente arhitecturale în construcția bisericilor de lemn ale Transilvaniei, ca de pildă reliefarea goticului transilvan în arhitectura bisericilor de lemn din Maramureș, al căror turn clopotniță, de dimensiuni impresionante, le conferă o notă distinctă. Se cunosc însă mai puține lucruri în privința modului în care străvechea arhitectură a lemnului ar fi putut înrâuri vechea arhitectură ecleziastică de zid în spațiul românesc. Am amintit deja faptul că planul urmat în execuția unor abside fâgărășene, în speță a celor poligonale cu muchea în

²⁵ A. Dragne, *Mănăstiri românești din Țara Făgărașului*, teză de doctorat, Universitatea din București, Facultatea de Istorie, 2011, mss., p. 153-156.

ax, constituie un arhaism datorat influențelor exercitate de o modalitate de absidare specifică edificiilor de lemn.

În privința planului adoptat, nava rectangulară alungită încheiată cu o absidă poligonală decroșată constituie una dintre puținele trăsături comune ale bisericilor făgărășene de până la începutul secolului al XVIII-lea²⁶. Acest fapt trădează atașamentul meșterilor de aici la modele tradiționale: biserica sală, compartimentată conform tipicului ortodox, este specifică vechii arhitecturi ecleziastice din Transilvania²⁷.

Acceptarea bolții de lemn de tip semicilindric de deasupra navei prefigurează câteva soluții de închidere a bisericii înspre apus. În cazul în care biserica, cel puțin într-o primă fază de construcție, era constituită doar din altar și navă, cu siguranță portalul vestic era suprapus la rândul său de un fronton din zidărie, corespondent al celui de pe iconostas. Pe latura vestică a lăcașului s-ar fi aflat și turnul clopotniță din lemn²⁸. Urbariul satului Ileni de la 1788 oferă o sumară, dar valoroasă descriere a lăcașului de cult, ce ar putea oferi indicii și pentru edificiul de la Olteț: „Biserica din Ileni a fost la început neunită, acum e unită, așezată în mijlocul satului și construită din piatră și cărămizi, boltită înlăuntru, tencuită și acoperită cu țiglă roșie; spre apus are turnul acoperit tot cu țiglă roșie, zidit în 4 unghiuri din grinzi de brad, având un clopot și toacă de lemn”²⁹.

În cazul în care biserica a preluat într-o mai mare măsură elemente specifice din tipologia bisericilor de lemn făgărășene de la mijlocul secolului al XVIII-lea, este posibil ca edificiul să fi fost prevăzut încă de la început sau poate într-o fază ulterioară, cu un pronaos tăvănit, deasupra căruia se va fi înălțat un mic turn clopotniță, de lemn³⁰. Un indiciu în privința unor intervenții mai însemnate, eventual existența mai multor faze de construcție, ar putea fi oferită de situația, deocamdată incertă, a relației dintre catapeteasmă și biserică³¹. O posibilă lucrare mai însemnată, premergătoare pictării edificiului, a constat în înnoirea sistemului de boltire al bisericii. Cu acest prilej s-a putut interveni și asupra frontonului.

În pofida faptului că materialul de zidărie nu este un element cert de datare³², utilizarea preponderentă a cărămizii în realizarea elevației zidurilor poate constitui un

²⁶ N. Sabău, *op. cit.*, p. 249.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ La 1906, biserica nouă din Olteț deținea două clopote din secolul al XVIII-lea: unul datat 1718, cu textul „Gloria in excelsis Deo”, și un altul, dăruit de comunitate la 1770 (v. nota 3).

²⁹ Șt. Meteș, *Situația economică*, p. XXIII.

³⁰ O analogie interesantă ar putea fi oferită în acest sens de biserica *Sfântul Nicolae* din Săsciori, al cărei pronaos, adosat edificiului de secol XVII la 1759, de către ctitorul Talabă Ianoși, ce a înzestrat biserica și cu un clopot, este suprapus de turnul clopotniță de lemn. Există aici și o anumită rezervă, întrucât nu putem ști cu certitudine dacă turnul clopotniță a fost prezent deasupra pronaosului înainte de renovarea amplă din 1906, prilej cu care s-a refăcut structura și tavanul din lemn al pronaosului (Ioana Cristache-Panait, E. Greceanu, *op. cit.*, p. 567-569).

³¹ Posibilitatea prezenței mai multor faze de construcție ar putea devansa datarea edificiului în prima parte a secolului al XVIII-lea. Icoana pictată de zugravul Matei la 1708 și clopotul din 1718 ar putea fi puse în legătură cu prima etapă de edificare a bisericii. Adăugarea unui pronaos și a turnului clopotniță în cea de a doua etapă ar fi cu siguranță ctitoria iobagului Costea, ce ar fi avut loc înainte de 1770, când satul a înzestrat biserica cu un clopot.

³² Gheorghe Sebestyén, *Cetatea Făgărașului*, București, Editura Tehnică, 1992, p. 82.

indiciu însemnat. Între bisericile făgărășene de secol XVII, exceptând unele sisteme de boltire, toate adoptă lespezile de carieră ca modalitate de edificare. O excepție notabilă, de la sfârșitul secolului al XVII-lea, este biserica brâncovenească a Mănăstirii Sâmbăta de Sus, unde până și în realizarea fundațiilor s-a utilizat cărămida. În arhitectura militară a vremii, ca de pildă la Cetatea Făgăraș, cărămida e utilizată pe scară largă din prima jumătate a secolului al XVII-lea, ca o consecință directă a evoluției armelor de foc³³.

O ultimă abordare, nu însă lipsită de însemnătate, este cea a șarpantei și a învelitorii vechiului edificiu de la Olteț. Forma și grosimea frontonului, adaptat boltirii în lemn, denotă faptul că acoperișul de deasupra pronaosului și al navei nu se închidea într-un timpan în dreptul catapetesmei de zid. El continua deasupra altarului, unde se încheia în trei unghiuri, corespunzătoare celor trei laturi ale absidei dinspre răsărit. Sistemul, generalizat la bisericile de lemn făgărășene e adoptat de o serie de edificii de zid din cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea³⁴. În arhitectura de zid există două modalități de implementare a acestui model, influențate deopotrivă de amplitudinea sistemului de boltire de deasupra navei și de decroșul absidei. Ca o primă variantă, nu neapărat mai veche, determinată îndeosebi de amplitudinea bolții navei, se constată realizarea unei pante înspre structura absidei. În cea de a doua variantă, structura acoperișului urmărește fidel traseul cosoroabei care, pornind oblic de pe peretele navei, se reazemă pe muchia celei de a doua laturi a absidei. În acest caz, cornișa din zidărie suprapune cosoroaba de lemn. În ambele cazuri, șarpanta asigură o streășină mai largă absidei care, în cazul Oltețului, era pictată și la exterior. Desigur că în privința învelitorii șindrila era elementul predilect în trecut, nu doar în cazul edificiilor de lemn. Însăși ctitoria brâncovenească de la Făgăraș a fost învelită inițial în acest sistem³⁵. Materialul lemnos se găsea din belșug și era de calitate. Ilustrativă în acest sens este conscripția satului Șinca de la 1722 care notează: „Păduri au foarte

³³ *Ibidem*, p. 86. Meșterii zidari domeniali sunt rarissimi pentru această perioadă. Reparații mai însemnate la încăperile castelului din Făgăraș, ce ar fi necesitat intervenții urgente, erau deseori amânate din lipsa unor meșteri calificați. Realizarea bolților de la nivelurile superioare ale castelului denotă faptul că înșiși meșterii transilvăneni aduși din centre urbane mai însemnate nu erau deprinși cu sisteme de boltire complexe impuse de existența unor spații a căror planimetrie nu era neapărat cea rectangulară, asemenea încăperilor din mediul urban. Analiza arhitectonică a complexului fortificat de la Făgăraș îl determină pe Gh. Sebestyén să accepte că, exceptând dulgherii, îndeosebi acei *dulgheri de moară* deprinși cu anumite tehnici specifice de prelucrare a lemnului, domeniul Făgărașului nu a deținut în această perioadă suficienți meșteri calificați.

³⁴ Faptul în sine trebuie acceptat sub anumite rezerve, știut fiind că intervențiile asupra șarpantelor au fost dese, cu o mare probabilitate de a fi generat alterări și transformări notabile față de prototip. Șarpanta Bisericii *Sfântul Nicolae* din Săsciori a fost refăcută cu prilejul intervențiilor însemnate de la 1906. La biserica din Viștea de Jos, ca urmare a unei vijelii, în 1952, șarpanta a necesitat reparații. Cunoaștem acest fapt din însemnarea preotului Ioan Neagoe, făcută pe cosoroaba sudică din structura acoperișului; aici, proclamarea anului 1487 (!) ca dată de zidire a bisericii e eronată, preotul Ioan întemeindu-și deducția pe comparația pe care Șt. Meteș o face cu biserica mănăstirii de la Râpa Râmețului, în privința celor două deschideri ale catapetesmei (*Viața bisericească a Românilor din Țara Oltului*, p. 119).

³⁵ V. Literat, *op. cit.*, p. 158.

multe, pentru făcut șindrilă, grinzi, scânduri, și de fag pentru lemne de foc și pentru edificii”³⁶. Despicalul și cioplitul șindrilei era o îndeletnicire de căpătâi a unui tâmplar în acea perioadă, dovadă numărul însemnat de scaune de mezdreluit aflat în patrimoniul muzeelor etnografice. Prestigiul dulgherilor se datora și faptului, deloc neînsemnat, că însuși Iisus, în perioada de dinaintea activității sale publice, a lucrat alături de Iosif, Teslarul. Pe lângă șindrilă, paiele au constituit în decursul secolului al XVIII-lea un material frecvent utilizat în realizarea învelitorii lăcașurilor mai modeste.

Datele furnizate de succinta analiza stilistică și iconografică, întregite de cele ale investigației arheologice, relevă însemnătatea edificiului de la Olteț în rândul monumentelor ecleziastice făgărășene. După 1761, anul presupus al distrugerii ctitoriei mănăstirești, asistăm, așa cum bine a remarcat Ioana Cristache-Panait, la canalizarea efortului ctitoricesc al comunităților către bisericile parohiale³⁷. Ridicarea de biserici sătești pe locul unor edificii mai vechi, ctitorite de boierii satelor, înregistrate de izvoarele din acest veac ca fiind vechi de sute de ani, a făcut ca, odată cu pierderea edificiilor, să fim văduviți de valoroase informații. Ele ar fi putut întregi datele, și așa destul de sărace în privința ctitorilor și a comunităților ai căror exponenți erau, al modului și al contextului în care au fost ridicate aceste biserici, în fond ar fi putut ilustra mai pregnant viața socială, economică, culturală și confesională a provinciei în acea perioadă.

Ca monument ecleziastic, altarul și vestigiile bisericii de la Olteț stau mărturie în privința celor două însemnate tradiții constructive locale, a lemnului și a zidirii care, în realizarea edificiului, se îngemănează. Și dacă atât lucru este puțin spus, atunci măcar în privința ansamblului iconografic, monumentul, atât cât a răzbătut, merită conservat și valorificat.

Lista ilustrațiilor:

Fig. 1 – Ridicarea topografică iozefină, Sect. 223, Beșimbac.

Fig. 2 – Altarul vechii biserici din Olteț, vedere dinspre răsărit.

Fig. 3 – Altarul vechii biserici din Olteț, vedere dinspre sud-est.

³⁶ Șt. Meteș, *Situația economică*, p. 189.

³⁷ Tradiția satului de la mijlocul veacului al XIX-lea evocă prezența unei mănăstiri, de a cărei existență e legat toponimul minor al unui loc frumos, situat între două pâraie, ce se cheamă „Între pâraiele mănăstirii” (*Toponimele districtului Făgăraș din anii 1864-1865*, transcrierea și adaptarea textelor Bordi Zsigmond Lóránd, Făgăraș, Editura Negru Vodă, 2019, p. 26. Precizăm că mănăstirea evocată ar putea fi așezământul monahal consemnat la 1748 în satul vecin Drăguș, pe pământul boierului Tămaș Codrea și al fiscului (A. Dragne, *op. cit.*, p. 207-208). Existența unei mănăstiri în hotarul Oltețului nu pare însă întru totul neverosimilă, de vreme ce la Toderița bătrânii satului dau mărturie la începutul secolului XX că în satul lor ar fi existat în trecut trei biserici: ortodoxă, unită și o fostă biserică mănăstirească, situată în grădina (făneța) lui Șerban Mijea, spre marginea hotarului cu Vadul (C. Stan, *op. cit.*, p. 441). Numărul însemnat de așezăminte mănăstirești de la mijlocul secolului al XVIII-lea poate fi înțeles și prin prisma vidului de jurisdicție la nivel ierarhic superior de după desființarea Mitropoliei ortodoxe și lipsa de autoritate a episcopilor uniți. O serie de mănăstiri din această perioadă sunt administrate de către preoții supranumerari ai satelor.

- Fig. 4** – Altarul vechii biserici din Olteț, vedere dinspre apus.
- Fig. 5** – Altarul vechii biserici din Olteț, fațada răsăriteană.
- Fig. 6** – Picior prestol.
- Fig. 7** – Catapeteasma de zid.
- Fig. 8** – Grinzi de lemn înzidite în structura catapetesmei.
- Fig. 9** – Elemente structurale boltă absidă.
- Fig. 10** – *Sfânta Troiță*, pictură pe lemn, boltă absidei, Pantelimon zugrav (atribuire), sfârșitul secolului al XVIII-lea - începutul secolului al XIX-lea.
- Fig. 11** – Fronton catapeteasmă.
- Fig. 12** – *Răstignirea*, frescă, iconostas, Pantelimon zugrav (atribuire), sfârșitul secolului al XVIII-lea - începutul secolului al XIX-lea.
- Fig. 13** – *Răstignirea lui Iisus Hristos*, pictură pe lemn, Ioan Pop zugrav (atribuire), 1846?
- Fig. 14** – Firidă.
- Fig. 15** – Altarul vechii biserici din Olteț, schița planului cu modul de dispunere a secțiunilor.
- Fig. 16** – C₁, profil sud.
- Fig. 17** – C₁, plan.
- Fig. 18** – C₁, profil est.
- Fig. 19** – C₁, profil est.
- Fig. 20** – C₁, profil vest.
- Fig. 21** – C₁, profil vest.
- Fig. 22** – C₂, profil sud.
- Fig. 23** – C₂, amenajarea din piatră.
- Fig. 24** – C₃, fundație navă.

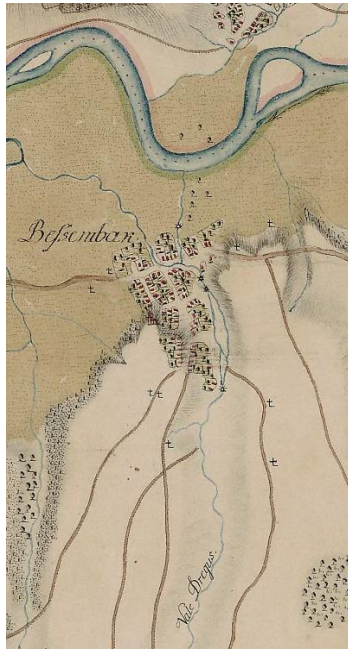

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 12

Fig. 13

Fig. 14

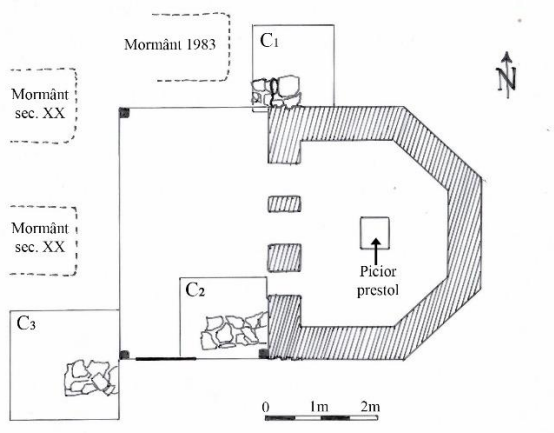

Fig. 15

Fig. 16

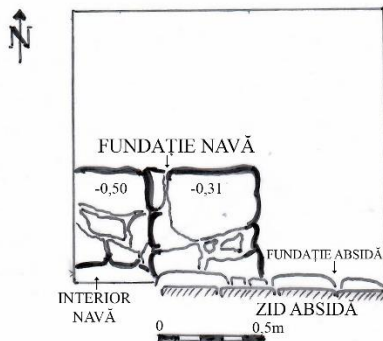

Fig. 17

Fig. 18

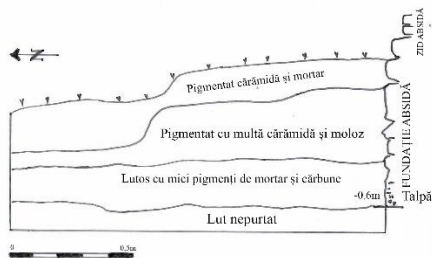

Fig. 19

Fig. 20

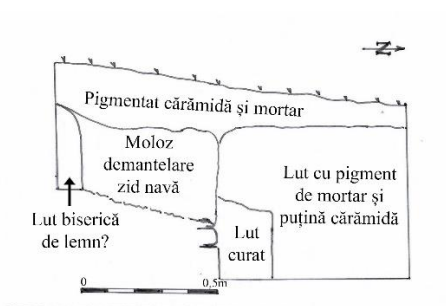

Fig. 21

Fig. 22

Fig. 23

Fig. 24